

УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ (1941–1944 рр.) У ПРАЦЯХ УКРАЇНЬСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

У статті проаналізовано розвиток і здобутки історіографії українського зарубіжжя у вивченні становища Української греко-католицької церкви в період німецько-фашистської окупації, а також розкрито внесок українських істориків діаспори в справу її "реабілітації".

Ключові слова: УГКЦ, митрополит А.Шептицький, релігійно-церковна політика, німецький окупаційний режим; українське зарубіжжя.

З початком німецької окупації на території Західної України на зміну радянському тоталітаризму було встановлено жорсткий німецький режим. Утім, Українська греко-католицька церква (далі УГКЦ) могла сподіватися на відновлення деяких релігійних свобод. Підстави для цього були, адже німці дозволили відновити її діяльність після заборони радянською владою. Проте таке становище почало змінюватися вже восени 1941 р., коли Берлін відверто виявив загарбницькі плани щодо України.

Мету статті вбачаємо в аналізі історіографічного доробку українського зарубіжжя другої половини ХХ – початку ХХІ ст. щодо висвітлення діяльності УГКЦ за німецької окупації 1941–1944 років.

Передусім відзначимо, що радянська історіографія не має досліджень, котрі могли б претендувати на об'єктивність у висвітленні означеного питання, оскільки тоді праці писалися з ідеологічних підходів. Радянська історіографія, по суті, обмежилась нагромадженням фактичного матеріалу та ідеологічних штампів і мало наблизилась до наукового дослідження проблеми. До типових представників радянської історичної школи належать С.Даниленко, К.Дмитрук, П.Петляков, Ю.Смолич та інші [1]. Характерною ознакою праць указаних авторів було утвердження негативного стереотипу діяльності УГКЦ, їхні публікації пересипалися цитатами Я.Галана [2], які мали ствердити тезу, що УГКЦ була активною прислужницею німецьких окупантів. Така позиція в історіографії зберігалася аж до розпаду СРСР.

Після смерті митрополита А.Шептицького та сумнозвісного Львівського церковного собору 1946 р. УГКЦ припинила своє легальне існування на території України. Неупереджене дослідження діяльності церкви та її чільника А.Шептицького почали представники української діаспори.

Важливим для вивчення історії УГКЦ є багаті на джерельний матеріал повоєнні публікації Василянського чину, який 1949 р. у Римі відновив видання "Записок ЧСВВ" (Чину св. Василя Великого) (Analecta OSBM). До 1967 р. їх вийшло шість томів. Редакція "Записок" розширила видавництво монографій (до 1967 р. їх надруковано 23). Колектив науковців організував монументальне науково-археографічне дослідження історії української церкви на архівних матеріалах Ватикану. За 1952–1967 рр. надруковано 42 томи документів [3]. Очолив цю працю протоархімандрит ЧСВВ Анастасій Григорій Великий за участю співробітників о. Іринія Назарка, Ісидора Патрила та Михайла Ваврика. У частині другій "Записок ЧСВВ" розміщено статтю І.Патрила "Трагічна Друга світова війна" [4], в якій автор зосередив увагу на діяльності монастирів, що існували на території Галичини цього періоду.

Великий дослідницький внесок у розробку проблеми зробив С.Баран [5], який здійснив спробу цілісного концептуального осмислення життєвого шляху А.Шептицького. Автор вдало висвітлив його роль у визначенні основних векторів політичної боротьби українського народу за церковну й державну незалежність та соборність за німецької окупації.

Початок беатифікаційного процесу над життям митрополита Андрея, що розпочався 5 грудня 1958 р., зумовив пошквалювання видання праць, присвячених його життєдіяльності. Найзмістовнішим є збірник “Про Великого Митрополита Андрея” [6], до якого включено низку різнопланових статей, у яких автори висвітлили як певні періоди життя А.Шептицького, так і діяльність митрополита під час німецької окупації. Однак указаним розвідкам притаманний популяризаторський характер, що ясно звучить їх наукову значущість.

Заслуговує на увагу стаття професора Д.Горняткевича “Митрополит Андрей Шептицький” [7], де простежується його життя й діяльність та робиться висновок, “що дві большевицькі і одна німецька інвазії були останніми стихійними нещастями, які митрополитові довелося пережити на старості його літ. Але цей велетень не зломився духовно ні на хвилину, а навпаки, використовував кожную нагоду, щоб успішно проводити свою велику місію” [7, с.16].

Чимало цікавих проблем національного й релігійного життя у ХХ ст. порушено в дослідженні А.Сапеляка “Українська Церква на II Ватиканському Соборі” [8]. За його висновком, “УГКЦ в роки німецької окупації стала справжньою берегинєю українського національного характеру, скарбницею неоціненної духовної творчості” [8, с.286].

Зі спеціальних історичних досліджень найціннішою є праця О.Кравченюка [9], в якій на основі значної джерельної бази розкрито деякі аспекти досліджуваної нами теми. Автор дійшов висновку, що “гнучка тактика” й політика митрополита як духовної особи сприяли утвердженню за ним статусу найвизначнішого “заступника” українського народу як перед Ватиканом, так і перед найвищою світською владою німецького окупаційного режиму [9, с.46].

У 1969 р. редакція Наукових записок Українського Вільного Університету видала “Матеріали до історії Української Церкви” [10]. У цьому виданні, зокрема, розміщено статтю Б.Казимира “Митрополит Йосиф” [11], де автор проаналізував діяльність Богословської Академії та її роль у розвитку богословської науки в умовах німецької окупації. Також у збірнику опубліковано розвідку В.Ленцика “Митрополит Й.Сліпий як ректор Духовної Семінарії і Богословської Академії у Львові” [12, с.58].

Деякі аспекти діяльності УГКЦ цього періоду досліджено В.Маркусем і Є.Іванківим у праці “Берестейська унія в сучасному насвітленні” [13], де автори розвінчують вигадки радянської пропаганди про “співробітництво українських греко-католиків із німецькою окупаційною адміністрацією” і підкреслюють необхідність подолання існуючих стереотипів.

У цьому сенсі відзначимо думки іншого дослідника І.Дмитріва, який твердить: “Врятувавшись чудом 1941 року від московського нагана, їх Блаженство взявся від перших днів німецької окупації за відбудову зруйнованих москвинами раніше здобутків, а головне за урухомлення цих установ та інституцій, які служили Церкві та її народові. Ці перші радісні хвилини не тривали довго. Гітлерівська Німеччина застосувала супроти українського народу цю саму політику, яку перед цим здійснювали інші займанці, а головне – большевицька Москва” [14, с.136].

Слід зауважити, що наголошення на відсутності різниці в політиці всіх окупантів, котрі опановували Галичину, є однією з провідних рис історіографії діаспори. Це давало можливість стверджувати, що фашизм, так розкритикований радянськими істориками, був лише однією з форм тоталітаризму, а отже, цілком логічно використовувати ті ж закиди і для критики самого більшовизму. Як стверджує Зіновій Матла, “існували такі речі, що їм Церква мусіла протиставитися і протиставитися на чолі з Митрополитом Шептицьким. Тут у першій мірі йшло про молодь яка була під обстрілом ідей німецького фашизму” [15, с.1453].

На увагу заслуговує також документальний збірник “Мартирологія Української Церкви” [16], підготовлений 1985 р. видавництвом “Смолоскип” ім. В.Стефаника. У

ньому зібрано різноманітні документи, матеріали й спогади, що відтворюють список ув'язнених і закатованих у радянських концтаборах греко-католицьких єпископів і священників, а також діяльність релігійних громад у підпіллі. Зроблено також висновок, що в 1941–1944 рр. становище УГКЦ значно поліпшилось. Німецька окупаційна влада здебільшого не була толерантною та лояльною, насправді ж не була доброзичливою. 25 ув'язнених священників, з них двоє розстріляних, підтверджують це [16, с.208]. Хоч упорядникам видання й не були доступні матеріали судових справ та інші важливі документи з відомчих і державних архівів СРСР і УРСР, утім загалом дана праця, незважаючи на маловідомість і малодоступність широкому читачеві, добре знана в колі фахівців. На нашу думку, це видання є одним із найбільш повних, ґрунтовних серед масиву діаспорної літератури у своїй галузі й дозволяє простежити механізми та особливості репресивної політики як радянських, так і німецьких каральних органів щодо УГКЦ.

Велику кількість матеріалів уміщено в збірнику за редакцією П.Магочі [17], де зібрано 21 статтю, в яких широко розглядається багатогранна діяльність митрополита А.Шептицького й УГКЦ, у тому числі в роки німецької окупації, а також допомога, надана євреям греко-католицькими священниками.

Історики діаспори в унісон стверджують: ні в самого митрополита, ні в народу не було жодних підстав “палати любов'ю до німецьких окупантів” . Так, о. Т.Будзинський зазначає: “Так, митрополит Шептицький справді вітав тоді німецьку армію, не знаючи ще намірів Гітлера щодо України і вбачаючи в ній рятувальницю від сталінського терору. Ні, митрополит Шептицький, звичайно ж, не мав підстав бути симпатиком режиму не просто атеїстичного, а відверто терористичного, що безневинно замордував мільйони християн – синів України. Але він не був прихильником гітлерівського фашизму! Усього кілька тижнів, якщо не днів, знадобилося йому, щоб побачити правдиве обличчя німецьких завойовників. Він цілком не сприяв фашистам, а не те, що “віддано служив” загарбникам. Залишалася лише турбота, як уберегти український, та й не лише український, а й єврейський, і польський народи від переслідувань окупантів. Слугуючи цій меті під час окупації України гітлерівськими фашистами, Митрополит виявив велику відвагу” [18, с.241].

Священик, доктор Юрій Федорів у своїй праці “Історія церкви в Україні” [19] про це писав так: “У червні 1941 р. почалась війна між німцями й більшовиками. На протязі кількох місяців не лиш західні українські землі, але й ціла Україна опинилася під жорстокою німецькою окупацією. Всі надії на полегші, розрахунки на західню цивілізацію скоро розвіялись, і український нарід почав у тих переважних умовах війни і масового терору організувати власні сили для оборони перед двома апокаліптичними звірами, перед німцями й більшовиками. Це коштувало народові великих жертв, але в тому виявився його характер і свідомість, що лиш великими жертвами довершуються великі діла” [19, с.312].

Заслугує на увагу стаття А.Бедрія [20], в якій він зробив висновок, що “роки німецької окупації України (четвертий період) знаменні дальшим наближенням ОУН під проводом Степана Бандери та УПА до Українських Церков. В тому часі все більше духівництва ставилось прихильно до ОУН-УПА, а багато священників УГКЦ, УКЦ (Українська католицька церква) і УАПЦ (Українська автокефальна православна церква) таки ставали активними членами революційного підпілля” [20, с.1335].

Радянські історики намагалися всіляко применшити роль єврейського питання в діяльності УГКЦ. Дещо м'якший тон мають публікації про роль УГКЦ у врятуванні від загибелі людей.

Так, О.Фельдман пише, що “завдяки зусиллям Голови Української Католицької Церкви, його брата Климентія, ігумена ордену Студитів, священників, монахів і парафіян було врятовано більше ніж 150 євреїв, а посеред них багато дітей”. Дослідник

підкреслює, що “Шептицький був серед тих нечисленних отців Церкви, які справді виявили турботу про долю переслідуваних євреїв і здійснили конкретні дії, щоб врятувати скільки можливо було” [21, с.25].

На це також звертає увагу І.Назарко в статті “Митрополит Андрей Шептицький” [22], де стверджує, що під час німецької окупації митрополит став мужньо в обороні винищуваних євреїв, протестував проти генштабу в Україні й проти винищування радянських полонених [22, с.9].

Уся ця діяльність, спрямована на порятунок єврейської нації, заслужила гідну оцінку в період тотальної ненависті до церкви загалом, а до УГКЦ – особливо, лише з боку істориків, що проживали поза межами СРСР і мали можливість вільно висловлювати свої думки з цього приводу. Наведемо тільки одну з них: “Якщо б ми хотіли схарактеризувати Слугу Божого Андрея найпростішими, але й найяскравішими словами, прийшлося б нам повторити тут короткий, але глибокий за змістом вислів католиків Великої Британії, що підтримали беатифікаційну акцію нашого Великого Святця: геній добра” [23, с.7].

Велике значення для дослідження історії УГКЦ має відзначення святкування 1000-літнього ювілею хрещення України-Русі в українських громадах США, Канади, Польщі та інших країн. Серед низки праць, які вийшли друком під час святкування ювілею, увагу привертає дослідження О.Вороніна [24]. Автор розглядає питання про спроби голови УГКЦ митрополита А.Шептицького розпочати діалог із православними. Окрім цього, науковець аналізує релігійну політику німецьких окупантів.

Ці питання порушувалися й на симпозіумі, що відбувся в м. Торонто (Канада) з нагоди 40-ї річниці від дня закінчення Другої світової війни в Європі, на якому зібралися вчені українського походження. Матеріали симпозіуму видані окремою книгою [25].

Починаючи з 90-х років, ідеологізовану літературу змінюють виважені наукові праці. Тут згадаємо працю В.Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” [26], в якій на великому джерельному матеріалі розкрито велику драму українців, що розігравалась у період Другої світової війни. Ідеться про оригінальний погляд на нашу історію через призму архівів Третього рейху. Дослідник акцентує на тому, що німецька адміністрація свідомо стимулювала розкол Української православної церкви на автокефальну й автономну (підпорядковану Московському патріархату). У такий спосіб, на думку В.Косика, “німецька окупаційна влада намагалася не допустити до створення однієї української духовної сили, яка могла б мати політичну вагу” [26, с.296].

Загалом велика за обсягом праця В.Косика охоплює надзвичайно широкий спектр проблем, пов’язаних із долею українства в період війни. Однак, на нашу думку, для поглиблення викладу українсько-німецької проблеми в книжці варто було б ширше висвітлити характер взаємодії УГКЦ і громадських організацій із німецькою владою на території Генерального Губернаторства.

Такий характер має і книга А.Кравчука [27] – науковця з Канадського інституту українських студій (КІУС) в Едмонтоні. Автор, залучивши широке коло маловідомих досі або зовсім не відомих матеріалів, зробив висновок, що “з німецькою окупаційною владою в Західній Україні церква митрополита А.Шептицького й він особисто не перебували в толерантних стосунках” [27, с.366]. Саме в цьому дослідженні аналіз фактів і документів остаточно розвінчує радянську концепцію про “колабораціонізм” УГКЦ.

У цей час виходять друком різні спогади очевидців тих часів. Це, насамперед, спогади отця В.Лаби [28], де він розповідає про життя й служіння Андрея Шептицького. Зокрема, він не відкидає того факту, що на початку окупації українське населення вітало німців як справжніх визволителів, але це привітання, наголошує автор, “захиталося вже в перших днях зайняття ними Галичини” [28, с.60]. Високо оцінюється постать митрополита, його “відважність протестувати проти німецьких акцій відносно жидівського населення” [28, с.61].

Діяльність УГКЦ у період Другої світової війни обговорювали на міжнародній конференції, яка проходила в червні 1990 р. у рамках форуму Польської Академії Наук у Кракові. Було розглянуто діяльність митрополита Андрея як церковного ієрарха УГКЦ часів Другої світової війни. Матеріали конференції опубліковано в збірнику популярно-наукових доповідей, статей, укомплектованому з нагоди відзначень 45-ї і 50-ї річниці смерті митрополита А.Шептицького [29].

Певний обсяг цінного фактологічного матеріалу міститься в посібнику Т.Гунчака “Україна: перша половина ХХ ст.” [30]. Автор торкається проблем взаємовідносин УГКЦ і польської окупаційної влади у 20–30-х рр. ХХ ст., змальовує екуменічні зусилля митрополита А.Шептицького. Він підкреслює, що “з самих початків вище духовенство УГКЦ брало активну участь у діяльності Українського Центрального Комітету під проводом Володимира Кубійовича, який, однак, використовували німці для своїх окупаційних цілей” [30, с.230]. На думку дослідника, вагому роль мала соціальна й національна доктрина УГКЦ на рішення Третього Великого збору ОУН.

Вагомий внесок у вивчення даної проблематики зробив український дослідник із Парижа А.Жуковський у статті “Андрей Шептицький і православ’я” [31]. Тут автор наводить переконливі аргументи, що діяльність митрополита й керованої ним УГКЦ в роки німецької окупації в жодному разі не можна за прикладом поширеної в Радянському Союзі думки ототожнювати з термінами “антинародний” і т. д. [31, с.42].

Багато матеріалів про переслідування та утиски УГКЦ у 40-х роках минулого сторіччя в межах Перемишльської єпархії знаходимо в книзі тамтешнього краєзнавця й діяча Об’єднання українців у Польщі Михайла Козака “Пом’яни, Господи, душі слуг твоїх” [32]. Автор подає дані про вбивства й репресії священнослужителів німецькими, польськими та радянськими спецслужбами й військовими. Він упорядкував біографії 60 замордованих окупантами священників, подав широку історіографію цієї проблеми.

Інша дослідниця Путько-Стех Анізія [33] теж підтверджує єдність УГКЦ з українським народом у боротьбі проти німецьких окупантів, “яке завжди стояло пліч-опліч зі своїм народом” [33, с.70].

Саме діаспорні історики змогли побачити правду в діяльності УГКЦ в період німецької окупації і донести її світові. Завдяки цьому радянським історикам не вдалося остаточно дискредитувати й очорнити її. Як бачимо, діаспорна історіографія з цього питання є досить обширною, хоча спеціальні дослідження з діяльності УГКЦ в період німецької окупації відсутні. Практично всі праці написані, ґрунтуючись на національній ідеї. Останній фактор хоча й трохи заважає абсолютно об’єктивному висвітленню проблеми, проте аж ніяк не є недоліком.

Порівняно слабкою є джерельна база досліджень: майже всі вони головним чином опираються на власні спогади очевидців та на мемуарну літературу. Це можна зрозуміти, адже дослідникам українського зарубіжжя не були доступні радянські архіви. Проте саме діаспорна історіографія заклала основу сучасного погляду на проблему.

1. Даниленко С.Т. Уніати. – М.: Политиздат, 1972. – 223 с.; Дмитрук К. В одній імперіалістичній упряжці: Антинародна суть так званого “союзу” українського буржуазного націоналізму і уніатства. – К.: Знання, 1982. – 49 с.; Пстляков П.А. Уніатська церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма. – Львів: Вища школа, 1982; Смоліч Ю. Сокира і хрест // Прокляті народом: Збірник творів, спрямованих проти буржуазного націоналізму. – К.: Укрдержлітвидав, 1961.
2. Галан Я. З хрестом чи ножем // Галан Я.О. Що таке унія: памфлети. – Львів: Каменяр, 1983. – 104 с.
3. Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – №4. – С.12–29.
4. Патрило І. Трагічна друга світова війна (1939–1945) // Записки Чину Святого Василя Великого. – 1992. – №6. – С.47–52.
5. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. – Мюнхен, 1947.
6. Про Великого Митрополита Андрея // Бібліотека Логосу. – Йорктан–Саск, 1961. – Т.ХХІІІ.
7. Горняткевич Д. Митрополит Андрей Шептицький // Визвольний шлях. – 1954. – Кн.12. – С.5–19.
8. Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському Соборі. – Рим–Буенос-Айрес, 1967. – 316 с.
9. Кравченко О. Велетень з Святоюрської гори // Бібліотека Логосу. – Канада, 1963. – Т. ХХХІV.

10. Документи до історії звільнення митрополита – Ісповідника та його Ювілеїв. Матеріали до історії Української Церкви // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен; Рим; Париж; Biliious, 1969. – 573 с.
11. Казимир Б. Митрополит Йосиф (Мої спогади з воєнних років, 1939–1944) // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен; Рим; Париж, 1969. – С.543–559.
12. Ленчик В. Патріарх Й.Сліпий як ректор Духовної Семінарії і Богословської Академії у Львові // Пам'яті Патріарха. – Львів: Місіонер, 1994. – С.51–63.
13. Берестейська унія в сучасному навітленні. – Чикаго, 1976. – 44 с.
14. Дмитрів І. В дев'ять десятиліття патріарха Йосипа І // Визвольний шлях. – 1982. – Кн.2. – С.132–138; Дмитрів І. Митрополит Андрей Шептицький // Визвольний шлях. – 1984. – Кн.11. – С.1290–1297.
15. Матла З. Митрополит Андрей Шептицький і українське підпілля (передрук з 1949 року) // Визвольний шлях. – 1984. – Кн.12. – С.1452–1455.
16. Мартирологія Української Церкви / Упоряд. О.Зінкевич, Т.Лончина. – Торонто, Балтимор, 1985. – 839 с.
17. Magocsi P. Krawchuk A. Mortality and Reality The Life and Times of metropolitan Andrei Sheptytskyi. – Edmonton, 1989. – 460 p.
18. Будзинський Г. Про одну велику брехню // Визвольний шлях. – 1989. – Кн.2. – С.239–243.
19. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Торонто, 1967. – 362 с.
20. Бедрій А. “Плоть нічтоже, дух животворець” // Визвольний шлях. – 1984. – Кн.11. – С.1331–1345.
21. Фельдман О. Ізраїльська преса про братів Шептицьких (кореспонденція з Єрусалиму) // Визвольний шлях. – 1987. – Кн.1. – С.22–82.
22. Назарко І. Митрополит Андрей Шептицький // Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. – Торонто, 1962. – С.222–240.
23. Горняткевич Д. Апостол Любові // Визвольний шлях. – 1960. – Кн.1. – С.7–11.
24. Воронін О. Відродження у вирі війни // Український Православний календар. – 1988. – №6. – С.34–39.
25. Ukraine during World War II: History and its Aftermath. – Edmonton, 1986.
26. Косик В. Україна і Німеччина у Другій Світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 662 с.
27. Krawchuk A. Christian Social Ethiks in Ukraine: The Legacy of A.Sheptyckuj. – E. O., T: Kiys – Cius, 1997. – 404 p.
28. Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький: Його життя і заслуги. – Б. м., 1990. – 63 с.
29. Збірник популярно-наукових доповідей і статей та іншого архівного матеріалу, скомплектований з нагоди відзначення 45-ї і 50-ї річниць смерті митрополита А.Шептицького. – Філадельфія, 1994. – 405 с.
30. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. – К.: Либідь, 1993. – 228 с.
31. Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен: УВУ, 1992. – Т.15. – С.37–57.
32. Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг твоїх. – Львів, 2002.
33. Путько-Стех А. У пам'яті єпископам і священникам-мученикам Української Греко-Католицької Церкви (частина II) // Визвольний шлях. – 2002. – Кн.5. – С.70–78.

In the article development and achieving historiography of Ukrainian foreignness is analysed in the study of position of the Ukrainian Greek-Catholic church in a period fascist occupation, and also payment of the Ukrainian historians of Diasporas is exposed in the matter of its “rehabilitation”.

Key words: UGCC, a metropolitan A.Sheptycky, is a religiously church policy, German of occupation mode, Ukrainian foreignness.

УДК 930.1:94(477.8)+37.014.

ББК 63.3(4Укр)52

В.В. Жупник

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В СИСТЕМІ ОСВІТИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1944–1953 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті зроблено спробу на основі аналізу історіографічних досліджень розкрити основні аспекти та напрямки освітньої політики радянського режиму й показати їхній вплив на свідомість західноукраїнського населення.

Ключові слова: радянська політика, історіографічний аналіз, заангажованість, некомпетентність, надмірна заідеалізованість, західноукраїнський регіон, марксистська ідеологія, інтелігенція, освітні процеси, комплексне дослідження, діаспорна історіографія.